

Mr. Vlado SMOLJAN

POGLED NA ULOGU I ZNAČENJE GOSPODARSTVA PRI NASTANKU MOSTARA

U vrijeme smjene historijskih razdoblja, nazvanih srednjim i novim vijekom, kada su se u najvećem dijelu Europe razmicale granice do tada poznatog svijeta i dosegnutog znanja, ovi su krajevi (Hercegovina) bili nasilno odstranjeni od matice tih procesa. Jer, tada se i ovdje pojavio novi djelotvorni činilac njihove buduće četiristoljetne povijesti, a time i njihov ekonomskog razvitka, Turska carevina. Od tada su svi životni tijekovi bili podređeni specifičnom državnom konceptu, čija će grčevita obrana u budućnosti ograničavati, među ostalima, i njihov mogući gospodarski uzlet. I baš će se u to vrijeme na ovom prostoru pojaviti novi grad Mostar. Bez korijena u predslavenskom razdoblju, bez najave u srednjovjekovlju, a s višestoljetnim zakašnjenjem u odnosu na nastavak brojnih bosanskih i, pogotovo, susjednih dalmatinskih gradova.

Ovo je razlog radi kojeg nam se čini zanimljivim postaviti pitanje (i nastojati na nj odgovoriti) u kojoj je mjeri ekonomska osnova na području (budućeg) Mostara bila tada (i da li je bila?) generički snažnija nego u prošlosti, odnosno, u kojoj je mjeri ovdašnje gospodarstvo bilo (su)kreator pojave jednog, potencijalno značajnog, gospodarskog sadržaja kao što su to bili onodobni gradovi? Ili, da li se Mostar pojavio na ovom lokalitetu logikom samo ekonomske nužnosti?

Ovim pitanjem određena je tema ovog rada. Ona će se, dakle, pozabaviti objektivnim dometima gospodarstva koje je sačinjavalo tu ekonomsku osnovu u "predmostarskom vremenu", od davnine pa sve do dana kada su dvije kamene kule s lančanim mostom preko Neretve između njih najavile dolazak novog grada.

Treba, međutim, još dodati kako nam se čini da je u odgovoru na ovo pitanje i ključ za razumijevanje (ne)moći Mostara da u nizu prošlih

stoljeća bude kompetentnim osloncem (pa i pokretačem!) gospodarskih zbivanja na području, čije je bio predodređeno, i ne samo administrativno, središte.

Nadati se, da će tekst sljedećih stranica pridonijeti i tom razumijevanju.

1. Sažeti prikaz položaja hercegovačkog gospodarstva u predmostarsko doba

1.1.

Prilikom razmatranja uvjeta za gospodarski razvitak nekog područja, značajan je činitelj novog *gospodarskog položaja*, čije su sljedeće komponente u ovom slučaju vrlo značajne.

Dolinom rijeke Neretve, povezane dolinama Neretvice i Fojnice s dolinom rijeke Bosne, postojala je još u pradavnini kopnena veza: "neolitska transverzala". Njezino se značenje potvrdilo i u doba Ilira, da bi za vrijeme Rimljana cesta Narona - Čapljina - Bijelo Polje - Konjic - Sarajevo - dolina Save postala jednom od glavnih prometnica Carstva. Ta cesta, koja dijeli Hercegovinu, otprilike, na dva jednaka dijela, zadržala je svoje iznimno gospodarsko značenje i tijekom cijele njezine kasnije povijesti.

Druga komponenta pozitivne ocjene ovog faktora hercegovačkog privrednog razvitka jest blizina morske obale i komplementarnost ekonomikâ priobalja i njegove pozadine. Međutim, za korištenje pune vrijednosti ove pogodnosti nužno je nepostojanje državnih granica ili bilo kakvih zapreka ekonomskim strujanjima unutar ovog prostora.

Treća je značajka povoljnosti geografskog položaja ovih krajeva u postojanju grada luke na ili u blizini ušća Neretve, koji ne smije biti izolirana točka, organizam odvojen od gospodarskog tijela njemu odgovarajućeg zaleđa. (Primjer Narone iz vremena Pax Romanae ovome je nesumnjiva potvrda, koja se, ali, nije kasnije potvrdila u slučaju Dubrovnika upravo zbog opisanog ograničenja).

Iako neki elementi vrijednosne ocjene geografskog položaja određenog područja vremenom mijenjaju svoje značenje (dio prirodnih bogatstava, na primjer), ove tri opisane karakteristike zemljopisnog smještaja Hercegovine potvrdile su se kao konstantne kroz niz stoljeća.

1.2.

Drugi je uticajni činitelj gospodarskog razvitka nekog kraja njegovo vlastito *prirodno bogatstvo*. U ovom sadržaju na prvom su mjestu, u vrijeme što ga razmatra ovaj rad, bile mogućnosti proizvodnje dovoljnih količina hrane.

U “predmostarsko doba” izvori za zadovoljavanje te nužnosti bili su u Hercegovini razmjerno skromni: u riječnim dolinama nešto veći, izvan njih oskudni. Pri tome treba naglasiti: iako se ekonomska ocjena ovog hercegovačkog potencijala u zadnjih 100-ak godina bitno poboljšala,¹ njezina se vrijednost sve do tada nije mijenjala. (Međutim, mogućnost pune valorizacije ovog razvojnog agensa neposredno je zavisila i o nekim drugim okolnostima, a ne samo o njegovom realnom proizvodnom potencijalu. Na višoj razini čovjekova umijeća, naime, kada je dosegao sposobnost stvaranja znatnijih robnih viškova, uvjeti za njihov plasman mogli su biti i limitirajući i poticajni. A položaj hercegovačkog seljaka nije tada bio u tome nepovoljan: osim u vrijeme ratova ili povremenih zabrana, Drijeva, Dubronik i druga primorska mjesta bili su razmjerno pouzdan oslonac takvim potrebama,² kao što je to nekada bila Naronna).

Bogatstvo šumama druga je sastavnica ekonomske vrijednosti ovog razvojnog pokretača. A šumâ je u Hercegovini nekada bila znatno više nego danas,³ kada ih ima još samo u teško pristupačnim planinskim predjelima. Posječena stabla bila su transportirana vodotocima: Neretvom i njezinim pritokama, ali je danas teško suditi o veličini i vremenskim razdobljima tog prometa. Sigurno je, međutim, da je postojao i u antičko doba. Kao što se, također, čini sigurnim da u odnosu na Bosnu šume ovdje nisu bile tako izdašne. Njihova eksploatacija nije na ovim prostorima kreirala nijedno naselje. U svijetu su od pamtivijeka bili poznati hercegovački kamenari, a nikada drvari! Stoga ovaj prirodni faktor nije mogao biti ni pomoćni sudionik u procesu pojave rada za što bi lokacija uz Neretvu bila optimalna.

Još je očitiji uzrok neizrastanju, barem u srednjem vijeku, grada u ovim krajevima u njihovom siromaštvu mineralnim sirovinama. Osim kamena posvuda, a za njegovo korištenje na višoj tehničkoj i ekonomskoj razini (primjer Italije, pa i nedaleke Dalmacije!) nije bila dosegnuta razina tržišnih mogućnosti, zatim ugljena, čije “vrijeme još nije bilo došlo”,

¹ Mogućnosti hidromelioracija hercegovačkih polja, povezane s proizvodnjom elektroenergije, te, posebno, klimatskim posebnostima ovih krajeva danas su visoko podigle vrijednost ekonomske ocjene ovdašnjih agrarnih potencija. Treba, također, primijetiti da je i ocjena vrijednosti raznih mineralnih sirovina danas bitno drugačija nego nekada.

² Značenje Dubrovnika za gospodarski razvitak (u prvom redu istočnih dijelova) Hercegovine bilo je, ponajprije, u omogućavanju raznovrsnih trgovačkih poslova, a zatim u zapošljavanju (i obučavanju) određenog broja mladih ljudi. Inače su se dvije raznorodne ekonomije razvijale jedna pokraj druge bez uzajamnog prožimanja.

³ Usp: “U nas šuma i dubrava biše - ceri, hrasti dugi do oblaka” (Petar Bakula: *Hercegovina za 15 godina Ali-paše*, Beč 1863.)

Hercegovina je raspolagala s nevelikim količinama glina, razasutim na mnogo mjesta, na kojima se u doba Rimljana proizvodila opeka i keramičko posuđe,⁴ te, konačno, sa sirovinom daleke budućnosti: boksitnom rudom. Ali, tada vrlo traženih ruda (ponajprije raznih metala i srebra), koje su bile najsnažniji, a vrlo često i od presudnog značenja, pokretači pojave srednjovjekovnih trgova, ovdje nije bilo! A bilo ih je u Bosni. Stoga je doba tržišne konjunktive ovog dijela prirodnog bogatstva bilo doba velikog odmaka Bosne od Hercegovine i u gospodarskom i u urbanističkom napretku.

To stanje u kojemu se, za druga vremena na iznimno privlačnoj lokaciji, još nije mogao pojaviti Mostar, opisano je s nepuno riječi: “Prema tome, u naseljima ispod utvrđenih gradova oko Neretve, osim Konjica, ne mogu se konstatirati nikakvi znaci privrednog buđenja. Ako se tome doda da na ovom području nije nikao ni jedan trg, jasno se vidi kako je dolina Neretve bila slabo urbanizirana u poređenju sa oblašću oko Drine.”⁵

Prema tome, usprkos povoljnim obilježjima zemljopisnog smještaja mostarske kotline, čini se da se u njoj u opisivanom povijesnom intervalu nije mogao pojaviti grad zbog, gotovo u potpunosti, izostanka u to vrijeme djelotvornih pokretača: prirodnoga, a u tome naročito mineralnoga bogatstva. A taj je izostanak izazvao, odnosno povećavao gospodarsku nemoć na širokom prostornom obuhvatu. Jer, proizvodni su se potencijali u srednjem vijeku razvijali u gradovima: trgovina i obrt su brzo napredovali, dolazilo je do podjele rada, specijaliziranja ekonomskih funkcija, podizanja razine proizvodnih odnosa,⁶ pa je ta ekonomska živost poticala i napredak poljoprivrednih i nastanak novih proizvodnih djelatnosti ne samo u užem gradskom okruženju. Međutim, na zemljovidu ovih krajeva takav će se grad tek pojaviti krajem prve polovine 15. st. kada je sagrađen lančani most i utvrđenja na obalama Neretve u blizini ušća Radobolje.⁷

⁴ Tragovi antičkih ciglana otkriveni su kod Mogorjela, Žitomislića, u Potocima sjeverno od Mostara, zatim kod Humca u blizini Ljubuškog, u okolici Trebinja, a vjerojatno je da su lokalne ciglane postojale i oko Konjica i u dolini Rame. (Esad Pašalić: “Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti Rimske provincije Dalmacije”, *Simpozij o Ilirima u antičko doba, knjiga II.*, Sarajevo 1967., str. 319-320).

⁵ Desanka Kovačević - Kojić: *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978., str. 117.

⁶ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968., str. 51.

⁷ Anđelko Zelenika, *Hercegovina*, br. 8-9 (16-17), Mostar 2003., str. 58.

1.3.

Uz geografske i ekonomske preduvjete za nastanak nekog grada od odlučnog je značenja *ekonomska politika* konkretne državne tvorevine. A tadašnje povijesne okolnosti u tom pogledu nisu bile nimalo poticajne za stvaranje tih nužnih generičkih pretpostavki na ovom (mostarskom) području.

Jedini izuzetak u neplodnom trajanju ovdašnjeg gospodarstva bilo je vrijeme vladavine Rimljana, u kojemu je ono, kao dio krupnog privrednog organizma na svom prirodnom, a cjelovitom, nepodijeljenom ekonomskom prostoru sustavno napredovalo. Pa bez obzira na motive postupaka vlasti, njezina je ekonomska politika pridonijela da i područje izobilja gospodarski napreduje.⁸

Poslije propasti Rimskog Carstva započelo je višestoljetno razdoblje gospodarskog nazadovanja, u kojemu su sve dosegnute vrijednosti zapostavljene, a stečena znanja zaboravljena.

Mnogo kasnije, nakon velikih povijesnih lomova i prostorne preraspodjele stanovništva, polovinom 15. st., u doba feudalne anarhije u Bosni, na historijskoj se sceni pojavilo ime Hercegovina. Do tada je na tom prostoru bila oblast Hum (Humska Zemlja), u kojoj se tek u posljednjem desetljeću 13. st. ovdje počela širiti vlast bosanskog bana.

God. 1332. ban Stjepan Kotromanić (1322.-1353.) zavladao je čitavim Humom i Popovim poljem i postao neposredni susjed Dubrovnika. Poslije njegove smrti, a za vrijeme vladavine kralja Tvrtka (1353.-1391.) ekonomska politika srednjovjekovne bosanske države dosegla je svoj najviši domet. U njezinom je temelju bio zahtjev za emancipacijom od dubrovačke i kotorske ekonomije, dok se državna politika zasnivala na nužnosti jačanja nezavisnosti od Ugarske i širenja državnog teritorija prvenstveno prema jadranskom primorju i srednjodalmatinskim otocima.⁹

Međutim, poslije Tvrtkove smrti sve su se više očitovale centrifugalne tendencije, čiji je nositelj bila feudalna vlastela. Državni je suverenitet sve više potiskivan, pa ni povelje vladara više nisu bile dovoljno jamstvo Dubrovčanima za slobodnu trgovinu u Bosni, te ih oni sve više traže od pojedinih feudalaca.¹⁰ Taj se partikularizam odrazio i na gospodarski razvitak: na tlu jedne države pojavilo se više malih, antagoniziranih ekonomija. A proces teritorijalnog i privrednog cijepanja zemlje

⁸ Vlado Smoljan: *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, Mostar 1996., str. 27-35.

⁹ Anto Babić: "O odnosu vazaliteta u srednjovjekovnoj Bosni", *GID BiH*, IV., Sarajevo 1954., str. 139.

¹⁰ Anto Babić, op. cit., 39, 43.

nastavlja se sve do propasti bosanske samostalnosti. U prvoj polovici 15. st. opada trgovina s Dubrovnikom. Feudalci samovoljno povećavaju carinske stope ili ustanovljuju nove carine, njihovi ljudi sve češće otimaju robu dubrovačkih trgovaca, a pojedini feudinci i ratuju s Dubrovnikom. Sve se više smanjuje područje zemlje na kojemu bosanski vladari još imaju vlast.¹¹ A međusobni ratovi feudalaca izazivali su sve veću nestabilnost, posebno u južnim područjima države, što je dovodilo do njezinog sve većeg osiromašivanja.¹² Razumljivo je, stoga, da u prvoj polovici 15. st., sve do pada Bosne i Hercegovine pod tursku vlast, ni proizvodne snage više nisu mogle napredovati. Kao što je razumljivo i da je Hercegovina u takvom stanju i dalje ostajala letargično ruralno područje s rijetkim plamičcima što su ih potpaljivali nesustavni i sporadični trgovački pothvati.

Čini se, međutim, da bi, možda i na samom rubu sadržaja ovog teksta, bilo korisno podsjetiti na prvi, u povijesti zabilježeni proplamsaj volje ljudi iz ovih krajeva da se ekonomski osamostale i od južnih i od sjevernih susjeda. Na pokušaj koji bi ih, da je uspio, vjerojatno ekonomski unaprijedio.

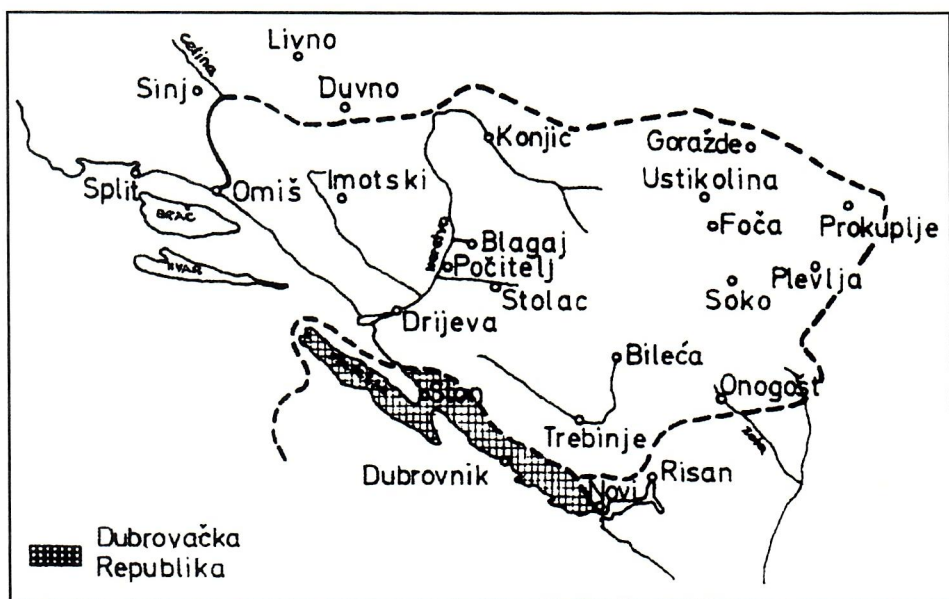
Gotovo u zadnji čas neposredno prije turskog osvajanja Hercegovine u njoj se dogodio "najodlučniji poduhvat u privrednoj politici, poznat u našim zemljama u srednjem veku".¹³ U naporima da svoju zemlju što više osamostali od dubrovačke ekonomske prevlasti, herceg Stjepan Vukčić Kosača (1405.-1466.) bio je odlučan. Iako su poticaji njegovoj gospodarskoj politici proizlazili, ponajprije, iz teškog financijskog stanja njegove uprave (vrlo visoki troškovi ratovanja, izdržavanja administracije i diplomacije, obveze harača i uobičajenih darova Turcima i dr.), on se nije zaustavljao samo na fiskalnim mjerama (uvođenje novih carina i daća, povećanje taksa itd.) i ograničavanju trgovine s Dubrovčanima, nego je smišljeno unaprjeđivao vlastitu gospodarsku osnovicu. Tako je, na primjer, kultivirao neobrađivano poljoprivredno zemljište, privlačio obrtnike u Novi gradeći kuće za njih i dajući im razne povlastice (otkup cjelokupne proizvodnje i sl.), ponovno započeo s proizvodnjom tkanina u Novom, u kojemu su novodovedeni majstori započeli i s metalopradom (proizvodnja oružja, oklopa itd.). U Novom je, nadalje, procvata

¹¹ Desanka Kovačević: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961., str. 48-50.

¹² Branislav Đurđević, "Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma, timarsko-spahiskog uređenja (skica)", *GID BiH, I*, Sarajevo 1949., str. 126.

¹³ Sima Ćirković, *Historija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964., str. 291.

i unutrašnja i prekomorska trgovina, a u Sutorini je započela proizvodnja i otvoreno tržište soli.¹⁴



Sl. 1. Teritorij Hercega Stjepana (Hercegovina oko 1460. godine).

Zbog izazivanja rata s Dubrovnikom (1450.-1454.) i još više zbog nadiranja turske vojske, rezultati ove politike bili su kratkotrajni. Ali naznačili su ključni preduvjet gospodarskog razvitka ovih krajeva: slobodan pristup moru i prekomorju, dalmatinskoj obali i udaljenijim zemljama.

I, na kraju: Uz iznimku razdoblja vladavine Rimljana hercegovačkim krajem, i to samo u jednom ograničenom vremenskom dijelu, aktualna gospodarska politika (u predasima između nemira i ratova, u kojima se ta politika uopće mogla provoditi) nije mogla pomoći privrednom razvitku ovog dijela jadranskog zaobalja. Jedino što je, barem posredno, pozitivno utjecalo na njegovu ekonomiku bilo je povremeno olakšavanje trgovanja i zapošljavanje nevelikog dijela ovdašnjih ljudi u ekonomski aktivnijem susjedstvu, pa i dalje od njega. A to je, u svakom slučaju bilo malo. I premalo.

¹⁴ Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, knj. I., Zagreb 1980., str. 217-225; S. Ćirkvoić, op. cit., 291-297.

2. Stanovništvo i gospodarstvo Hercegovine u predmostarsko doba

2.1. Stanovništvo

Početak nove ere i u ovim je krajevima započeo relativno dugo razdoblje mira i gospodarskog napretka - Pax Romana. Smjena starih i novih gospodara nije poremetila ustaljene oblike privređivanja, a stvarali su se uvjeti i za dugoročniji privredni dinamizam. Iz tih je razloga pojačana i migracija stanovnika, kao i ravnomjernije naseljavanje teritorija. A iz osnovnih oblika gospodarske djelatnosti razvijali su se poljoprivredna i rudarska trgovišta i postaje na cestama, te naseobine uz vojne logore, ljekovite toplice itd.¹⁵

Dolina rijeke Neretve, a naročito njezin donji i srednji dio, bila je tada gusto naseljena. Na prostoru, na kojemu će u budućnosti biti izgrađen Mostar, mnogo ostataka iz tog doba upućuje na nekadašnja naselja u Hodbini, na više lokaliteta uz Bunicu i Bunu kao i na jedno veće u selu Potoci. Zatim na područje današnjih Humilišana, gdje su utvrđeni i ostaci starokršćanske crkve. I u neposrednoj blizini današnjeg Mostara, na Mukoši, postojalo je naselje, a u njemu hram ili mauzolej. I ovi i nespomenuti lokaliteti s ostacima iz antičkih vremena, a na ovom prostoru, potječu iz razdoblja od 1. do kraja 2. st. Međutim, i kasnoantičko doba ostavilo je ovdje znatne tragove u većem broju bazilika ili crkava. Uz dvije istražene bazilike (u Humu i Žitomislčićima) na širem je području Mostara utvrđeno još nekoliko starokršćanskih crkava: na Crkvini u Sutini, u Potocima i Humilišanima.¹⁶

Gušći trgovački promet dolinom Neretve južno od Mostara, kao i uz Trebižat i Bregavu, zatim klimatski uvjeti i plodnost tla, te, i naročito(!), neposredni uticaji tada velikog grada Narone, bili su činitelji izrastanja prvih urbanih zametaka na tom prostoru, kao što su to bili, na primjer, Vitina, Donji Radišići i Gračine u dolini Trebižata, pa Tasovčići, Mogorjelo, Višići, Doljani i Gabela na Neretvi, a u dolini Bregave Stolac i Gradac kod Ljubinja.¹⁷ Ali, na današnjem mostarskom području tada se nije razvilo nijedno značajnije naselje. Motiva za okupljanje brojnijeg stanovništva tamo nije bilo, a nešto razvijenija trgovina nije sama bila za to dovoljna.

¹⁵ Esad Pašalić, "Period rimske vladavine do kraja III. vijeka naše ere", *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966., str. 194-197.

¹⁶ Veljko Paškvalin, "Područje Mostara u antičkom i kasnoantičkom dobu do dolaska Hrvata", *Hercegovina* 4-5 (12-13), Mostar 1998.-1999.

¹⁷ Ivan Bojanovski, "Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve", zbornik: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split 1980., str. 181-182.

Problemi smirivanja osvojenih oblasti, s jedne, a obrana od vanjskih neprijatelja s druge strane, bili su, također, poticaj za formiranje nekih naseobina na ovom području. Logori u Bigesti (Humac kod Ljubuškog) i susjednom Hardomilju imali su već od 1. st. nove ere zadaću da štite Naronu i donju Neretvu. A kasnije, u razdoblju slabljenja Carstva, poslije 3. st., došlo je do izgradnje utvrđenog kompleksa na brežuljku Mogorjelu, a istu su ulogu u obrani Neretve imala i kasnija justinijanska utvrđenja Koštur, Stolac, Blagaj na Buni s tzv. Malim Gradom i Biogradom kod Konjica.¹⁸

Villae rusticae koje su nastale na poljoprivrednim dobrima, kao što su bili Čelebići na Neretvi južno do Konjica, Višići i Mogorjelo kod Čapljine, Proboj kod Ljubuškog postale su središta, za ono vrijeme naprednih, poljoprivrednih ekonomija, koje su utjecale na razvoj poljoprivredne proizvodnje i u razbacanim selima svoje okoline.¹⁹

Iz ovog sasvim sažetog prikaza proizlazi da je u antičko doba stanovništvo ovog dijela Hercegovine bilo razasuto na više mjesta i okupljano, gotovo u pravilu, u nevelikom broju, dok je tek na nekoliko lokaliteta bilo ekonomskih razloga za njihovu ipak ograničenu koncentraciju. Tako je trebalo proći čitavo tisućljeće do pojave grada, čiji će potencijali imati utjecaja i na šire od uskogradskog okoliša.

...

Od početka 5. do kraja 8. st. trajala je seoba naroda. Usljed sve češćih provala Huna, pa zatim Avara praćenih Slavenima, raspadalo se nekada snažno Rimsko Carstvo.

Slavska su plemena postupno naseljavala i ovu oblast, u kojoj su svojim plemenskim i rodovskim uređenjem zamijenili raniju antičku društvenu organizaciju. Tada je započelo i izgrađivanje nove, bitno drugačije ekonomske podloge, za nove organizme koji su bili u procesu svog oblikovanja.

Krajem 12. st. pojavio se na području današnje Gabele trg Drijeva, neadekvatna zamjena gospodarski snažnoj a davno iščezloj Naroni.²⁰ Ipak, Drijeva su kroz više stoljeća ostala osamljena iskr(ic)a u ovom prostoru. Jer, po strukturi stanovništva i ekonomskoj aktivnosti drugi "gradovi", u neretvanskoj oblasti, kao i oni u Humu i Travuniji nisu se razlikovali od agrarne okoline. Stoga nastavak života u nizu starih antičkih naselja nije

¹⁸ Marko Zaninović, "Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike", zbornik kao pod 17., str. 178-179.

¹⁹ Esad Pašalić, rad pod 4., str. 312-313.

²⁰ Drijeva se spominju prvi put 1186. god. (Diplomatički zbornik, Zagreb 1904., sv. 2. Preuzeto iz: Ivo Smoljan, *Neretva*, Zagreb 1970., str. 214).

značio i zadržavanje političkih, administrativnih, privrednih i drugih funkcija ranijih gradova, nego samo iskorištavanje mogućnosti naseljavanja na prirodno pogodnim mjestima.²¹ Uz Drijeva, djelomičan je izuzetak Konjic,²² u kojemu se javlja izvjesna privredna (u prvom redu trgovačka, pa i obrtnička) živost. A kroz mostarsko područje samo je prolazio tranzitni put što je povezivao te dvije, nešto aktivnije, ekonomske točke.

Čini se da bi nakon ove opaske mogao biti zasnovaniji prikaz naselja (naseljenosti) na ovom nevelikom, relevantnom prostoru u vremenima prije i oko pojave Mostara (sredina 15. st.).

Političko središte Humske Zemlje u srednjem vijeku bio je grad Blagaj.²³ Pa, iako se u njemu “odvijao intenzivan društveni i politički život”, treba naglasiti da “zbog političke labilnosti ovo središte nije dobilo... fizionomiju kakvu su imala ‘stolna mjesta’ u Bosni”, a osnivanje carine u Blagaju početkom 15. st. jedini je dokument njegove onovremene ekonomske uloge.²⁴

Međutim, kako su plodne doline Bune i Neretve, kao i karavanska cesta mostarskom kotlinom bila privlačna snaga za naseljavanje bliže i dalje blagajske okoline, tamo se pojavilo nekoliko naselja, koja su se po (tek ponešto) razvijenijoj ekonomici ipak izdvajala: na lokalitetu današnjeg sela Gubavica, zatim na mjestu drumskog prijelaza preko Bune i Bunice u selu Hodbini.

Uz Blagaj, kao sjedište humskih knezova, u srednjem su vijeku značajnija naselja u neposrednoj okolini mostarske doline bili Porim, iznad današnjeg Mostara a na putu za Konjic,²⁵ te Kruševac u Blatu kod današnjeg sela Kruševa, koji je, kao centar župe, bio i župski grad.²⁶

Teritorij, na kojemu će se kasnije razviti grad Mostar, nalazio se i u ranom srednjem vijeku na području župe Večenika (Večenić), koje se prema nekadašnjem nazivlju sastojalo od Broćna, Blata, Drežnice i Bijelog Polja, na zapadu obuhvaćalo i tada naseljeni Kočerini, na jugu sezalo do blizine Čapljine, odakle je sve do Mostara istočna granica vodila rijekom Neretvom.

²¹ M. Ljubinković, “Ka problemu kontinuiteta Iliri-Slaveni”, simpozij: *Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena*, Sarajevo 1969., str. 208.

²² Desanka Kovačević - Kojić, rad pod 5., str. 177.

²³ Osnov za ovaj prikaz, osim u posebno navedenim slučajevima, sadržan je u ovim radovima: Pavao Anđelić, “Srednjovjekovna župa Večenika (Večerić) i postanak Mostara”, *Motrišta*, 17, Mostar 2000.; Pavao Anđelić: “Srednjovjekovna župa Večenike ili Večerić”, zbornik P. Anđelić, M. Sivrić, T. Anđelić, *Srednjovjekovne humske župe*, Mostar 1999.; te rad iz istog zbornika: Pavao Anđelić, “Bišće i Blagaj, poltičko središte Humske zemlje u srednjem vijeku”.

²⁴ Desanka Kovačević - Kojić, rad pod 5., str. 117.

²⁵ Isto, str. 115

²⁶ Pavao Anđelić, *Studije o srednjovjekovnoj organizaciji Bosne*, Sarajevo 1983., str. 128.

Da je u antičko doba područje (budućeg) Mostara bilo naseljeno, svjedoče ostaci starokršćanske bazilike u Cimu, izgrađene, vjerojatno, na prijelazu iz 4. u 5. st.,²⁷ dok su u blizini samog izvora Radobolje, na Babunu, također pronađene iskopine iz istog vremena, a na području Zahuma u Vukodolu dvije rimske urne.²⁸

Na zahumskom je području pronađeno i više grobova za koje je utvrđeno da pripadaju kasnom srednjem vijeku, dok je već dugo vremena poznato postojanje groblja sa stećcima na Smrčenjacima, također iz tih godina.²⁹



Sl. 2. Zemljovid župe Večenike (Večerić).
(Preuzeto iz knjige P. Anđelić, M. Sivrić, T. Anđelić:
Srednjovjekovne Humske župe, Mostar 1999., str. 186)

²⁷ Tomislav Anđelić, "Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara", Zbornik: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Split 1980.

²⁸ Anđelko Zelenika, "Zapisnik iz starije prošlosti Mostara i okolice", *Hercegovina br. 2 (10)*, Mostar 1996., str. 60-63.

²⁹ Isto, str. 64-67.

A o postanku samog Mostara, u najkraćem.

U petom desetljeću 15. st. dva utvrđena grada, oba sa svojim upravnim distriktima, nalazila su se jedan na lijevoj, drugi na desnoj obali Neretve. Desni je grad bio smješten na ušću Radobolje, a spominje se u pisanim izvorima: 1443. kao Cimovski grad (na Cimovsku), 1444. kao Cimski grad u Večeriću, odnosno Večenicima, 1452. kao jedan od gradova na Mostu, 1454. god. kao Grad na Mostu, Mostni grad, Mostar ili sl. Grad na lijevoj obali Neretve spomenut je u pisanim vrelima 1444. kao Nebojša u distriktu Večeriću, odnosno Večenicima, 1448. kao grad Nebojša, 1452. kao jedan od gradova na Mostu, 1454. kao Nebojša. Proces integracije gradova s mostom otpočeo je prije 1452. a, prema sadašnjem stanju izvora, bio je završen 1468. u prvim godinama turske uprave.³⁰

...

Tursko osvajanje ovih krajeva izazvalo je značajne pokrete stanovništva. Dio starosjedilaca se povlačio pred osvajačima, dio se sklanjao u zabiti i očekivao razvoj događanja, dok je dio, uglavnom planinski Vlasi stočari, ostajao na svojim ognjištima. A kako iz predturskog doba nema bilo kakvih podataka o broju stanovnika u ovim krajevima, proizlazi da ni prvi popis stanovništva, načinjen gotovo neposredno nakon dolaska Turaka,³¹ ne može poslužiti kao pouzdan izvor podataka o zatečenoj populaciji Hercegovine i mostarskog područja. Tim više, što i sam autor prijevoda tog popisa ("deftera") tvrdi: "Osvajanje Bosne trajalo je više od jednog i po stoljeća. Mada je bilo postepeno i obično dobro pripremano, u završnoj fazi bilo je silovito, a posljedice za narod u cjelini bile su negativne. Uvjeti rata su doveli do progona stanovništva i često do napuštanja naselja."³²

Pa ipak, spomenuti defter (a treba istaknuti da je popis vršen između 1475. i 1477 god.) pomaže u stjecanju uvida o broju i veličini naselja, o napuštenim, a u nekim slučajevima o novonaseljenim selima, kao i o naseljenosti nekog kraja u prethodnom razdoblju. A osnovne obrise tog stanja na ovom području ocrtavaju i ovi podaci.

God. 1477. hercegovački se sandžak sastojao iz vilajeta Drina (Foča), Blagaj i Mileševo (Prijepolje), pa je obuhvaćao znatno veći prostor od

³⁰ Prema cit. radu P. Andelića "Srednjovjekovna župa Večenike ili Večerića", str. 180-181.

³¹ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985.

³² Ahmet S. Aličić, "Razdoblje turske (osmanske) vlasti", *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Zagreb 1983., str. 87.

današnje Hercegovine. Tada je u njemu bilo 816 naselja i 12 praznih sela, a svega 10.512 kuća uz 5674 vlaška doma, te 8332 neoženjena lica (njih su popisi izdvajali radi različitog oporezivanja), zatim 19 udovica i 424 muslimana.³³ Pa, iako te podatke treba oprezno primati, iz njih proizlazi uvjerljiv zaključak o slaboj naseljenosti ovog sandžaka u to doba. A o tome i nekoliko podataka za (šire) mostarsko područje.

Nahija Drežnica tada se sastojala od tri sela (Knežluk, Striževo, Vrhpolje), u kojima je bilo 203 vlaških domova;³⁴ u Hraškoj Gori, selu između Drežnice i Mostara, bilo ih je 27,³⁵ a u Podgoranima, također dijelu današnje mostarske općine, 16 s 1 neoženjenim.³⁶ Međutim, samo područje budućeg grada bilo je nastanjeno stalnim zemljoradničkim stanovništvom, koje je plaćalo prirodne daće na sve vrste poljoprivrednih proizvoda, zatim neke dodatne poreze, te globe za razne prekršaje.³⁷ Tako je selo Cimlja (današnji Cim) imalo 50 domaćinstava i 2 neoženjena,³⁸ Orlac 13 domova (1 neoženjen),³⁹ Vihovići 11,⁴⁰ Zalik 9,⁴¹ te Donji Suhodol 11 domova.⁴² U mezri Zahum, u neposrednom susjedstvu tadašnjeg mosta, bio je samo 1 dom.⁴³ I, konačno, sam grad Mostar, u to vrijeme neposredni okoliš tvrđava i mosta, imao je 19 kuća i 1 neoženjenog,⁴⁴ a njegov tadanji 'negradski' karakter ovako je opisan: "Struktura prihoda pokazuje na Mostar kao na jedno tipično hercegovačko selo sa dosta stoke, vinograda, a malo prihoda od žita. Očevidno je da je u 1477. godini Mostar bio tek u fazi prerastanja u gradsko naselje sa gradskom privredom... Još nema traga zanatlijama."⁴⁵

I, kao zaključak ovom odlomku teksta: U godinama velikih povijesnih mijena područje, na kojemu je upravo nastajao novi grad Mostar bilo je slabo nastanjeno, uglavnom seljačkim stanovništvom. Značajni

³³ Nedim Filipović, "Pogled na osmanski feudalizam", *GID BiH, IV*, Sarajevo 1958., str. 137.

³⁴ *Poimenični popis sandžaka...*, str. 10-12. Da se radi o vlaškim domovima, vidi se iz načina plaćanja poreza, kojega je vlaško domaćinstvo godišnje plaćalo u novcu (filurija, 1 dukat, odnosno 45 akči; Isto, IX).

³⁵ Isto, 80.

³⁶ Isto, 202-203.

³⁷ Isto, IX.

³⁸ Isto, 203.

³⁹ Isto, 391.

⁴⁰ Isto, 392.

⁴¹ Isto, 438.

⁴² Isto, 439.

⁴³ Isto, 202.

⁴⁴ Isto, 201.

⁴⁵ Nedim Filipović, op. cit., 135.

drumovi, koji su upravo ovuda prolazili (s nekada vrlo živim karavanskim prometom!). Uglavnom su bili korišteni u smjeru jug - sjever, jer prednost cestovne raskrsnice zbog nesigurnosti prijelaza preko Neretve još nije mogla doći do izražaja. Tako je taj poticaj nastanku nekog grada bio u ovom slučaju još uvijek samo latentan, kao što su bile zapretene i sve gospodarske mogućnosti ruralnog prostranstva, što su stoljećima čekale svog pokretača.

2.2. *Gospodarstvo*

Početakom 1. st., usporedo sa stabiliziranjem rimske vlasti, u ovim krajevima počinje privredni dinamizam. Dinamizam prema ondašnjem općem stanju i mjerilima! Možda taj fenomen najbolje oslikava naglo izrastanje Neretve, u kojoj se, prema nekim izvorima, broj stanovnika povećao na oko 100.000, pa je postala jedno od velikih središta rimske urbane civilizacije.⁴⁶

Brži razvitak i novi ekonomski sadržaji bili su poticaji migraciji stanovništva i procesu urbanizacije, te mijenjanju strukture domaće populacije. Ali, u procesu urbanizacije nisu samo stvarana uporišta za uspješnu pacifikaciju osvojenih područja; jedan od osnovnih zadataka bio mu je čuvanje autohtonih sela kao temeljnog privrednog i vojnčkog resursa.⁴⁷ Stoga su, kao u pravilu, teže pristupačni krajevi (kao što je to i veliki dio Hercegovine i znatan dio mostarskog područja) ostajali izvan dosega i urbanizacije i matice novih gospodarskih strujanja.

Prema tome: *U rimsko se doba gospodarski napredak zbivao ponajprije u riječnim dolinama s plodnim zemljištem, a povezanim cestama s glavnim žarišnim točkama ekonomskog napretka.*

Ova gospodarska politika morala je pogodovati razvitku hercegovačkog agrara. I zaista, u to je doba poljoprivreda u ovim krajevima napredovala. Vino i žitarice nalazili su izvozne putove, dok je brzi razvitak ratarstva izazvao potrebu krupnijih agrotehničkih zahvata (melioracija zamočvarenih polja u dolinama Neretve i Trebišnjice). A uz ratarstvo i voćarstvo stočarstvo se, također, snažnije razvijalo. Prostrana ispasišta u planinskim dijelovima Hercegovine pogodovala su uzgoju goveda, ovaca i koza, svinja, magaraca i konja.

⁴⁶ Ivo Smoljan, op. cit., 22.

⁴⁷ Esad Pašali, rad pod 15., str. 193.

U to je doba slijev Neretve bio bogat drvom. Oblovina se transportirala vodom do Narone, a iz hrastovine i brestovine građene su galije. Vjerojatno je već tada i ovdje bio razvijen obrt drveta za izgradnju raznih objekata: zgrade, mostovi i sl.⁴⁸

Gradovi, trgovišta na cestama i putne postaje u to su vrijeme bili centri obrta i trgovine. Uz već tradicionalne obrte (obrada kamena, drveta itd.) u Hercegovini se pojavio i jedan novi: proizvodnja opeke. Tako su tragovi ciglana otkriveni kod Mogorjela, Žitomislića, u Potocima sjeverno od Mostara...⁴⁹ U prošlosti ovih krajeva ti su primitivni proizvodni kapaciteti bili svjedoci značenja povezivanja ovih krajeva s razvijenijim krajevima uz more.

Uz ranije spomenutu starokršćansku baziliku na području Mostara (u Cimu), treba navesti kako i ostaci dvojne bazilike u Žitomislicima kod Mostara, izgrađene u 5. ili 6. st.,⁵⁰ ne upućuju samo na umijeće rimskog graditeljstva, nego i na iskustvo domaćih ljudi u eksploataciji i obradi kamena, kao i za ono vrijeme na visoku tehniku zidanja.

Međutim, jedno središte tadašnjih ekonomskih aktivnosti dokazuje višu razinu gospodarskog razvitka ovih krajeva, koju neće dosegnuti mnoga buduća stoljeća poslije propasti Rimskog Carstva. To je utvrđena *vila Mogorijelo* kod Čapljine. Nikla na prvobitnom kompleksu velikog poljoprivrednog imanja, svoje je aktivnosti proširila i na preradu poljoprivrednih proizvoda: mljevenje žita i proizvodnju kruha, slijedila je proizvodnja ulja i vina, a skladišni prostori omogućavali su ovom pogonu uz proizvodnu i stabilnu trgovačku funkciju.⁵¹

Konačno, rimske ceste na ovom području uglavnom su bile izgrađene do kraja 3. st. Njihova funkcija nije bila isključivo strateška, nego i gospodarsko-prometna.⁵² Vjerojatno zbog nepostojanja mosta na Neretvi ovim prostorom (tj. mostarskim područjem) nije bilo uzdužne prometnice, koja bi, križanjem s Via Narenti, znatno podigla njegovu ekonomsku privlačnost i time potakla pojavu grada na važnom cestovnom čvorištu.

Ni u antičko doba, dakle, Mostar se nije najavljivao.

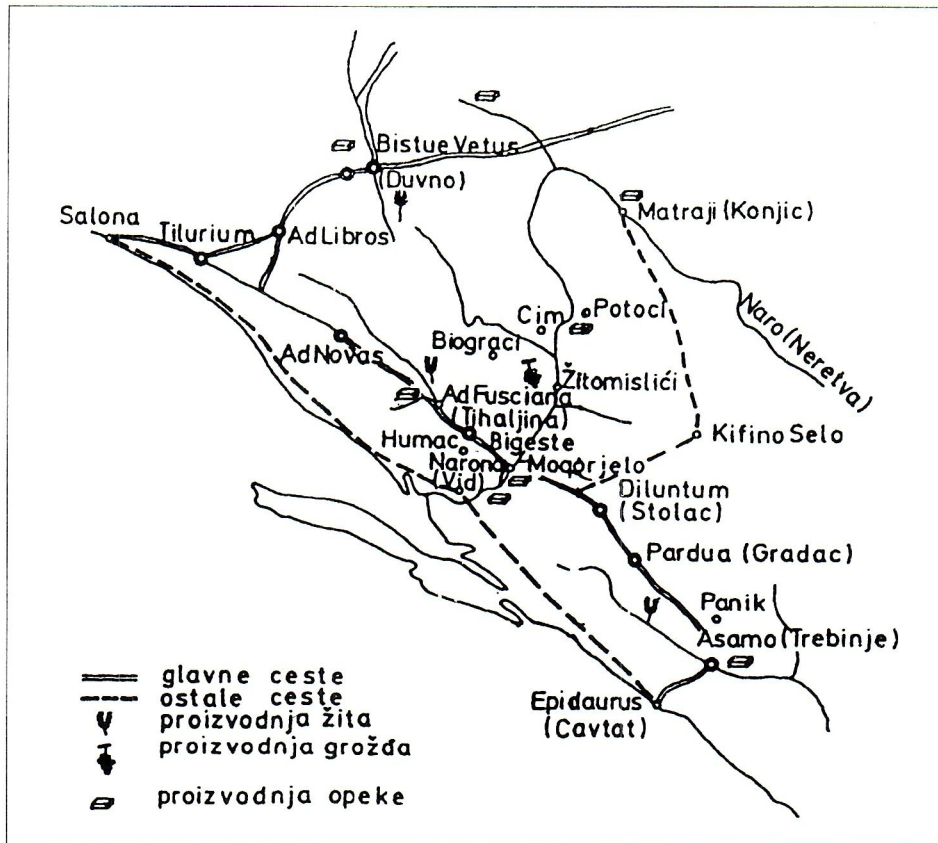
⁴⁸ Karl Patsch, "Narona", *Glasnik zemaljskog muzeja*, 7-9, Sarajevo 1906., str. 370-371.

⁴⁹ Esad Pašalić, rad pod 4., str. 319-320.

⁵⁰ Tomislav Anđelić, op. cit., 257-264.

⁵¹ Đuro Basler: "Kasnoantičko doba", *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966., str. 315-320.

⁵² Esad Pašalić, rad od 15., str. 218.



Sl. 3. Privreda Hercegovine u doba Rimskog Carstva (1.-5. st.).

Ova skica hercegovačkog gospodarstva u antičko doba bila bi vrlo rječit kontrast skici, koja bi prikazala stanje istog segmenta života kakav je bio, otprilike, nakon jednog milenija. Nakon razdoblja, u kojemu su se smijenili odlomci ljudske povijesti, a u kojemu se, na ovom djeliću iste zemlje, vrijeme bilo zaustavilo.

...

U svojoj *pradomovini* budućim je doseljenicima u ove krajeve glavno zanimanje bila poljoprivreda. Sijali su razne žitarice (raž, ječam, pšenicu, ovas, proso), uzgajali mahunarke (grah, bob, leću), zatim lan i konoplju. Od voćaka su poznavali jabuku, krušku, višnju, trešnju, šljivu i orah. Uzgajali su stoku i imali razvijeno pčelarstvo.

U novoj su se domovini upoznali s naprednijom tehnologijom u ratarstvu i usvojili je, a upoznali su, za njih nove kulture: vinovu lozu i maslinu. Od tada im vinogradarstvo u ovim krajevima, a maslinarstvo u njegovim južnim dijelovima, postaje značajan izvor prehrane i izvoza.

U pradomovini su poznavali i osnovne materijale (drvo, mjed, željezo i olovo) za poljoprivredna oruđa (motika, lopata, kosa, srp), koje su zatekli i u novoj domovini, samo bolje obrađivane. A upoznavanje s proizvodnjom vina i ulja upoznavalo ih je i s opremom za te nove tehnologije.⁵³

U *ranom srednjem vijeku* u ovim su krajevima seljaci živjeli kao slobodni pripadnici seoske općine. S vremenom su postali vlasnici svoje zemlje, a u svojoj teritorijalnoj zajednici imali su pravo služenja zajedničkom općinskom zemljom (gajevi, pašnjaci), vodama itd.⁵⁴ Međutim, davanjem privremenih ili doživotnih posjeda na korištenje svojim organima u župama, što je počeo činiti ban, kao jednu od mjera za poboljšanje centralne vlasti (početkom 13. st.), i ovdje je započeo proces izgradnje ranofeudalnog poretka.⁵⁵

Nadalje, treba istaknuti kako je u organizaciji života slavenskog seoskog življa kroz dugi niz stoljeća kuća i kućna zadruga bila temeljni oblik proizvodno-potrošačke zajednice. Proizvodna samodovoljnost kućnih zadruga nije u toj fazi razvitka ostavljala znatnije viškove za robnu razmjenu. Izgleda da je prerada vune u kućnoj radinosti u tome bila iznimkom. Jer, obilje vune i u jadranskom primorju i u njegovoj neposrednoj pozadini, omogućilo je da je prerada vune postala i stoljećima ostala važno zaposlenje žene u ratarskoj i stočarskoj privredi, kojim nisu podmirivane samo kućne potrebe.

Kako u Hercegovini dominiraju brdsko-planinska područja, a u njima je tekao život u izoliranim naseljima daleko od prometnica i trgova, kućne su zadruge kao autarhične ekonomske jedinice bile i nužni izraz temeljnih potreba seoskog gospodarstva, ali i čvrsta barijera prodoru novoga, do kojega je tu i tamo, a posebno u riječnim dolinama, sve češće dolazilo. Na taj je način ova dionica hercegovačkog gospodarstva imala u sebi ugrađene otpornike promjenama: grad i gradska privreda njoj nisu bili potrebni.

⁵³ Prema: "Privreda srednjeg vijeka", *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb 1980., str. 489.

⁵⁴ Isto, str. 572.

⁵⁵ Vlado Jokanović, "Državna organizacija", nt. BOSNA, *Enciklopedija Jugoslavije, II*, Zagreb 1956., str. 56.

Da li je u ovome dio uzroka zakašnjelog prispijeća Mostara na hercegovačku gospodarsku pozornicu?

U vezi s izloženim treba utvrditi: u hercegovačkom je stočarstvu tada dominirao uzgoj ovaca.⁵⁶ A tome je očigledan razlog što ovca daje mlijeko, meso, kožu i vunu, proizvode na kojima se zasniva veliki dio kućne radinosti. A osim proizvoda, koji se temelje na ovčarstvu (sir, kajmak, sušeno meso, mješine, oputa za opanke i razne tkanine), u kućnom se obrtu proizvodila i odjeća od kože, valjani gunjevi, drveno posuđe i razni drugi upotrebnici predmeti.⁵⁷ U tom nabrajanju, također, treba spomenuti, jer su, vrlo često, radili u okviru kućne radinosti, seoske kovače i potki-vače, bez kojih nisu mogla opstajati ni mala naselja.

Trgovački putovi, kojima se vršila robna razmjena između primorja i bosanske države, ovim su krajevima samo prolazili. Malo se proizvoda iz njih izvozilo, malo se roba u njima zaustavljalo. Tome treba dodati da je u ono vrijeme putna mreža na ovom prostoru bila puni izraz njegove sitne, prirodne ekonomije. Ne samo da se nije usavršavala, nego je propadala u drugom razdoblju privrednog mrtvila: "Srednji vijek pun zaostalosti vratio se na nogostupe za pješake i jahače... Transportna sredstva su postala nosila, leđa čovjeka i životinje, a putovi su odgovarali tim primitivnim saobraćajnim sredstvima."⁵⁸

O pojavi srednjovjekovnog trga Drijeva, pa i o njegovom ekonomskom značenju za šire (a u tome i za mostarsko) područje, napomenuto je na prethodnim stranicama. Ipak, ne može se zanemariti činjenica da je ova specifična gospodarska tvorevina omogućavala bližim i udaljenijim stanovnicima da razmjenjuju svoje skromne robne viškove za neophodnu sol, pa i za neke druge proizvode. Tako su se zaslugom ovog trga sve više javljali domaći trgovci, učesnici u lokalnim poslovima, ali i u robnoj razmjeni sa susjednim krajevima, koji su tada pripadali drugim državama.

...

I u *razvijenom srednjem vijeku* poljoprivredna proizvodnja činila je podlogu gospodarske strukture Hercegovine, u kojoj je, zbog značajki reljefa, stočarstvo bilo važna komponenta. Obrt se i dalje, u najvećoj mjeri, odvijao u kućnoj radinosti, jer je njegov profesionalni dio očekivao razvitak gradova da bi se i sam razvijao. A njih ovdje još nije bilo. (U isto vrijeme u Bosni bila poznata 34 profesionalna zanata.⁵⁹).

⁵⁶ *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, str. 472; Mijo Mirković, op. cit., 78.

⁵⁷ Mijo Mirković, op. cit., 37.

⁵⁸ Jerko Alačević, *Gradenje željeznica*, Zagreb 1950., str. 31.

⁵⁹ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998., str. 64.

Usprkos svim neprilikama, Hercegovina je u rodnim godinama imala neke viškove žita, pa ih je prodavala u Drijevimama i Dubrovniku. Isto je tako bilo izvoza stoke i stočnih proizvoda. Pokretni stočari Vlasi, koji su živjeli u planinskim predjelima, bili su u većoj mjeri pošteđeni političkih potresa od stanovnika u dolinama. Otuda, vjerojatno, i stabilniji prinosi i redovnija razmjena njihovih dobara.⁶⁰

I u ovom dijelu srednjeg vijeka bilo je izvoza hercegovačkog drveta i produkata ovdašnjih šuma u primorje. Po opsegu je bio nevelik. U izvještajima je drvo svrstavano u "ostale proizvode" za izvoz poslije ruda, voska i stočarskih proizvoda.⁶¹

Premda je u Hercegovini, kako je već istaknuto, i dalje prevladala naturalna proizvodnja, a samo se u rijetkim podgrađima nazirao poneki novi ekonomski nukleus, ipak se postupno razvijalo i unutarnje robno tržište. Blizina Drijeva, ali, i u prvom redu Dubrovnika, na to je nesumnjivo utjecala.

Popis roba što ih je ovaj kraj nabavljao u 15. st. pri završetku ovog razdoblja iz primorja odgovarao je, otprilike, potrebama Bosne sto godina ranije. Jer, Hercegovina se tada iz uvoza opskrbljivala samo osnovnim robama (sol i ulje), dok je ostale potrebe podmirivala radom seoskih majstora. Iznimku su činili feudalni dvorovi i tanki sloj neseljaka na njima i oko njih.

U to su doba robnonovčani odnosi prodirali u Hercegovinu trgovinom, a u nju su se sve više uključivali domaći trgovci. Ali, prema poznatim izvorima, izgleda da je taj proces zahvatio samo dio Hercegovine, onaj što je bio uz putove što su vodili na sjever iz Dubrovnika i Drijeva, pa postupno i u prostor između njih.⁶²

Hercegovina je tako dočekivala novi vijek sa znatnijim zaostatom iz Bosne i, pogotovo, Dubrovnika, ali ipak kao organski dio *istog procesa*

⁶⁰ Bogumil Hrabak, "Izvoz žitarica iz Bosne i Hercegovine u primorje od kraja XIII do početka XVII veka", *GID BiH, XIV*, Sarajevo 1964., str. 195-197, 200.

⁶¹ Desanka Kovačević, rad pod 5., str. 185.

⁶² U razdoblju dužem od jednog stoljeća (1282.-1396.) dubrovački kreditori su imali dužnike u 15 mjesta u Bosni, ali samo u 4 hercegovačka naselja (12 ih je potjecalo iz Drijeva, a po 1 iz Nevesinja, Popova i Trebinja). Početkom 15. st. broj dužnika je znatno porastao. U Hercegovini ih je opet bilo najviše iz Drijeva 73, zatim iz Cernice 29, Trebinja 20, iz Gacka i Popova po 2, a iz Ljubinja i Nevesinja po 1.

(Ignac Voje, *Kreditna politika u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1976., str. 254-255, tablični prikaz).

Kako se vidi, u ovim trgovačkim pothvatima mostarsko je područje još uvijek bilo nepostojeće. Najbliži njemu je poneki trgovac iz Nevesinja, dok će se prvi trgovac iz Širokog Brijega pojaviti tek 1470. god.

društveno-ekonomskog napretka. Međutim, novi će događaji ubrzo preobraziti ekonomiku ovih krajeva zakonitostima novog i *drugačijeg* svijeta, iz kojega će, zatim, izniknuti i glavni grad na ovim prostorima - Mostar.

3. Gospodarske značajke područja (budućeg) grada Mostara polovinom 15. stoljeća

3.1.

O gospodarstvu područja, na kojemu se u drugoj polovini 15. st. najavljivao novi grad *Mostar*, buduće središte Hercegovine, malo je provjerenih podataka. Međutim, iz opisa gospodarskih prilika, što su uvjeti za razvitak, na širem hercegovačkom prostoru, zatim iz opisa lokalnih uvjeta, te podataka iz turskog popisa iz 1477. god., vjerojatno se može izgraditi prilično uvjerljiva slika o privrjeđivanju na ovom djeliću doline Neretve i njegove neposredne okoline, na kojemu su se u posljednjim godinama predturskog doba već pojavljivali prvi materijalni elementi nove urbane strukture.

O *prirodnim bogatstvima*⁶³ (tlo, voda, šume, mineralne sirovine) u tim davnim stoljećima nema dovoljno pouzdanih izvora. Ali, neki smjerokazi prema zaključcima mogli bi, čini se, biti i znatno noviji podaci, koji se odnose na općinu Mostar iz polovine prošlog stoljeća. Tim više, ako se napomene da su neki od njih kroz proteklo vrijeme zadržali (gotovo) nepromijenjeno značenje ili veličine.

Grad Mostar, kao i njegovo općinsko područje (1266 km²), zauzima središnji položaj u Hercegovini. Današnjom cestovnom prometnicom udaljen je oko 70 km od Konjica i 40 km od nekadašnjeg trga Drijeva. Omjer poljoprivrednog (80.393 ha) i šumskog zemljišta (39.000 ha oko 1950. god.) bio je 2:1. Vrlo je vjerojatno da je u 'predmostarsko' vrijeme taj omjer za šume bio nešto povoljniji. Na ovom nevelikom prostoru susreću se svi tipovi klime: od izrazito mediteranske do surove planinske. U vezi s ovim čini se da bi se, tada aktualni, zaključak mogao odnositi i na dvenu prošlost: "Ipak najveći i najatraktivniji dio poljoprivrednih površina pripada mediteranskoj klimi sa obiljem sunčane svjetlosti i toplote kao i vodnih tokova. Potencijalno bogatstvo ove općine nije toliko u obimu obradivih površina, nego u njihovom kvalitetu i sposobnosti za

⁶³ Uvriježeni izraz "prirodno bogatstvo" u ovom slučaju kao da nije adekvatan!

najatraktivniju i najraznovrsniju proizvodnju.”⁶⁴ Ova se opaska, međutim, odnosila kako na (tada) obradivo (9614 ha), tako i na potencijalno obradivo zemljište, što ga je trebalo prethodno kultivirati.⁶⁵ Treba uz to napomenuti da su se livade i pašnjaci prostirali na gotovo devet desetina poljoprivrednog zemljišta.

Voda je, kako danas tako i u prošlosti, iznimna prirodna vrijednost mostarskog područja. Njegov glavni vodotok, rijeka Neretva, prolazi ovdje dužinom od oko 60 km i na njemu prima s lijeve strane Bunu (a pritoka ovoj je Bunica), a s desne Grabovicu, Drežanku, Radobolju i Jasenice.

Na Neretvinim pritokama (izuzev na samoj Neretvi, na kojoj to nije bilo moguće zbog velikih oscilacija vodostaja) bilo je i u predtursko doba mlinica. Na samoj Radobolji, koliko se to danas zna, bilo ih je 7 (3 na ušću, 4 u selu Cimu) kako to jedan autor zaključuje iz razne izvorne građe.⁶⁶ Izgleda, uz to, da je u isto vrijeme bilo mlinica i na Buni, na što upućuje više posrednih podataka i usporedbi.⁶⁷ Pa su, prema tome, vode mostarskog područja omogućile da se na njemu od davnine razvije i ustalio mlinarski obrt. A bez obzira na njegov opseg značenje mu nije moglo biti zanemarivo u dugom mučnom zatišju tadašnjeg gospodarstva na ovim prostorima.

Korištenje šuma i prerada drveta na užem i širem mostarskom području bilo je u opisivano doba već tradicionalno. Sigurno je da se drvo mnogo upotrebljavalo u izgradnji seoskih domova i gospodarskih zgrada: “kao građevinski materijal upotrebljavano je drvo, zemlja i kamen tamo gdje ga je bilo.”⁶⁸

Više je autora do danas uočilo da su u gospodarskoj prošlosti Hercegovine ostale sačuvane one šume, iz kojih je transport drveta bio težak ili, čak, nemoguć. Pa ako je još polovinom 19. st. na ovom lokalitetu bilo sačuvanih šuma, onda ih je, sasvim sigurno, bilo i nekoliko stoljeća ranije. O tome jedan znalac iznosi sljedeće.

⁶⁴ Vlado Smoljan, *Osnove dugoročnog razvoja općina područja OPK Mostar*, Beograd 1977., str. 289.

⁶⁵ Isto, str. 257.

⁶⁶ Drago Karlo Miletić, “Mlinice na ušću Radobolje na Neretvi”, *Hercegovina*, 6, Mostar 1987., str. 83.

⁶⁷ Ali, postoje i pisani tragovi o mlinicama u ovim krajevima u to vrijeme i, kako izgleda, na gotovo svim, za njih pogodnim vodotocima.

U spominjanom defteru iz 1477. god., u popisima opustošenih dijelova mostarske i susjednih nahija (koji su ili ostali pusti, ili naseljeni vlasima), ima više podataka i o napuštenim mlinicama, ali i o onima što još rade. I iz brojnih dokumenata, nastalih u prvim godinama turske vladavine, vidi se da je na samom njezinom početku bilo mlinica na rijeci Buni u Blagaju. A svi realni razlozi u prilog su ocjeni da i ove i one potječu iz ranijih vremena.

⁶⁸ Siniša Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd 1966., str. 163.

“Ove... šume... imaju znatnu količinu drva za sječu. Najvažnije su, i to sa bjelogoricom: šuma 'Porim' (800 ha), sjeveroistočno od Mostara, koja sadrži bukve, javora, lipe i mjestimično borove; bukova šuma 'Podvelež' pod kojom leži glavni grad Hercegovine... Puno su važnije i značajnije zalihe crnogorice, od kojih Velež na istoimenoj planinskoj kosi koja dominira nad gradom Mostarom na ploštini od 3000 ha jednu prađumu od $\frac{3}{4}$ jele i $\frac{1}{4}$ bukava sačinjava...”⁶⁹

Doda li se ovome da je (znatan) dio hercegovačkog područja i danas prošaran šumarcima i gajevima, ostacima nekadašnjih šuma, nije neutemeljen zaključak da ovaj dio prirodnog bogatstva nije u ranijim danima na ovim terenima bio ograničavajući činilac privrednog razvitka. U sretnijim prilikama, u prvom redu transportnim mogućnostima i bez carinskih zapreka, mogao je na taj razvitak i značajnije utjecati.

Oskudnost ovog područja raznim *mineralima*, tada tržišno zanimljivim, poznata je. Osim kamena, koji je vađen u kamenolomu u neposrednoj blizini budućeg grada još u predtursko vrijeme (a iz kojega će kasnije biti izgrađen /doslovno!/ čitav grad), te nekoliko ležišta (loših) glina na najužem gradskom području, tada nisu bila iskorištavana (nepoznata?) nalazišta ugljena također na gradskoj teritoriji. A eksploatacija tog, tada već općepoznatog i iskorištavanog energenta,⁷⁰ mogla je biti snažan agens promjenama ove primitivne prirode. Međutim, treba napomenuti da je osnovni uzročnik neaktiviranju ovog potencijala bila tadanja opća zaostalost, opće siromaštvo.⁷¹

O geografskom položaju Hercegovine pisano je u uvodnom poglavlju ovog teksta. Ali, čini se da bi se na mjestu na kojemu se obrazlažu uvjeti gospodarskog razvitka ovog njezinog mikrodijela trebalo osvrnuti i na specifičnosti njegovog zemljopisnog smještaja.

Na ovom dijelu doline Neretve od davnine su se stjecali, slijevali ili križali značajni trgovački putovi, kako oni što su vodili prema sjeveru, tako i oni što su spajali značajna trgovišta na zapadu i sjeveroistoku. Glavna cesta s ušća Neretve preko Drijeva, Dubravske visoravni, Bišća i Bijelog Polja, nastavljala se preko sedla Porim prema Konjicu, Bosni i

⁶⁹ Carl Paez, *Mostar i njegova kultura*, Mostar 2002., str. 88.

⁷⁰ “U prvoj četvrtini XIV. vijeka počela je zamjena drveta ugljem i u domaćinstvima. Drugi stadij u eksploataciji uglja počinje u drugoj polovini XIV. vijeka kada su se ugljene naslage otvarale oknima, rovovima...” (Luka Banovića, *Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini*, Tuzla 1980., str. 86).

⁷¹ Trebala su proći 3,5 stoljeća da se ta zapreka prevlada!

Panoniji. Druga, isto tako značajna cesta na pravcu jug - istok, stizala je na Bišće iz Dubrovnika preko Popova polja, Stoca i Gornjih Dubrava, te se spajala s prvom spomenutom prometnicom. Negdje na području današnjeg Mostara prelazila je Neretvu glavna cesta, koja je povezivala zapadne i sjeveroistočne predjele Humske Zemlje i susjednih krajeva, a krajnje su joj točke bile Split na zapadu i Foča na istoku.⁷²

Prve dvije ceste prelazile su Bunu, a ona poprečna i Neretvu. Mnogo stoljeća prije prvih pisanih tragova o mostovima,⁷³ Neretva se prelazila: "Može se samo pretpostaviti da je tu negdje, oko ušća Radobolje, i u starija vremena bio gaz, skela. Na sjevernoj periferiji današnjeg Mostara čini nam se da su tzv. Skakala odavna bila privlačan punkt za svladavanje Neretve. A tragove jednog vrlo starog, odavno zaboravljenog, mosta na Neretvi zapazio je još V. Radinski krajem prošlog stoljeća, u dnu Bišća, nedaleko od ušća Jasenice u Neretvu."⁷⁴

Dakle, među uvjetima za privredni napredak mostarskog područja, njegov je 'geografski položaj' bio pozitivan činilac. Ali, kroz dugi period vremena samo latentne vrijednosti: on sam nije mogao postati kreatorom novog grada; na velikom dijelu Balkanskog poluotoka rudarstvo je tada bilo glavni urbani tvorac. A pokazano je da za tu djelatnost ovdje nije bilo uvjeta. Stoga je 'geografski položaj' u ovom slučaju ostao osamljeni pokretač, sve dok mu se nije pridružio novi generički faktor: promjena strateškog značenja ovog lokaliteta kada se iz, relativno središnjeg, položaja u maloj srednjovjekovnoj državi ovo područje, gotovo preko noći, našlo na periferiji jednog carstva. Ali, ova zakašnjela pojava jednog grada baš na ovom prostoru bila je neposredni uzročnik skromnom sadržaju njegove privredne strukture. Jer, kako je rudarstvo stvaralo gradove, gradovi su stvarali obrte (i dinamizirali trgovinu!). A ovi su, opet, ubrzavali prodor robnovčanin odnosa i time urušavanje zaostalog društveno-ekonomskog sustava.

Opisani zbir povoljnih uvjeta gospodarskog razvitka ovih krajeva polovinom 15. st. tako je ostao nepotpun. A posljedičnu razinu ekonomskog životarenja, u relevantnim usporedbama(!), trebao bi obrazložiti završni odlomak ovog teksta.

⁷² Prema: P. Anđeliću, *Bišće i Blagaj političko središte...*, 228.

⁷³ Anđelko Zelenika: *Obljetnica grada Mostara...*, 51.

⁷⁴ Pavao Anđelić, *Bišće i Blagaj političko središte...*, 229.

3.2. *Dometi*

Sliku gospodarstva na području, na kojemu je polovinom 15. st. upravo nastajao novi grad, nije moguće prikazati realnim veličinama, jer za njih nema podataka. Kako je istaknuto, prvi službeni, iako ne i sasvim uvjerljivi statistički prikaz stanja gospodarstva u novostvorenoj upravnoj jedinici, mostarskoj nahiji, porijeklom je iz 1477. god. (*Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*). Prema nevelikom vremenskom razmaku od svega jedne četvrtine stoljeća, taj bi popis mogao biti pouzdanim osloncem za poimanje ekonomskih zbivanja na istom prostoru. Ali, on to nije! Jer, između tih godina dogodile su se migracije stanovništva u velikom opsegu, pa su raniji brojčani odnosi (npr. ratara i stočara), prostorni raspored stanovništva, te struktura i opseg agrarnog proizvoda bili bitno poremećeni. Kao što se to dogodilo i s uhodanim putovima robne razmjene između ovih i primorskih krajeva.

O tome u najkraćem. U ovom popisu navedeno je 19 sela u mostarskoj nahiji, koja su u to vrijeme još bila pusta. Dva od njih su u neposrednoj blizini tadanjeg Mostara (Bačevići i Kruševo), Uzarići i Jare (i danas) su sela s oboda Mostarskog blata, dok se za imena šest sela danas ne može utvrditi gdje su se nalazila. Sedam od tih opustjelih sela bila su na područjima današnjih općina Čitluk, Lištica i Ljubuški.⁷⁵

Na području mostarske nahije (uz napomenu da su Blagaj i Drežnica bili, također, nahije, pa se mostarska stjerala na razmjerno malenom teritoriju) bilo je u vrijeme popisa 2333 zemljoradnika, te nešto preko 2000 vlahu u 15 katuna.⁷⁶ I iz broja opustjelih sela i iz ovog broja stanovnika, čini se da je u pravu autor koji zaključuje da je to “u neposrednoj vezi sa turskim osvajanjem ovih oblasti i posljedica višegodišnjeg ratovanja na ovim prostorima, koji su sigurno prije dolaska Turaka bili daleko gušće naseljeni”.⁷⁷

Ipak ovaj statistički izvor, jedini iz tog vremena, zorno prikazuje čime se tada bavilo poljoprivredno stanovništvo, što je proizvodilo i, otprilike, u kojim količinama. Takvih podataka za stočarstvo, međutim, nema i to s razloga što Vlasi stočari nisu plaćali porez za stoku, kako je već objašnjeno.

Postoje, nadalje, neki podaci o robnoj razmjeni poljoprivrednih viškova iz ovih krajeva, koja se, u najvećem dijelu, obavljala preko trga Drijeva,

⁷⁵ *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina...*, 601-602.

⁷⁶ Siniša Mišić, op. cit., str. 172, 188.

⁷⁷ Isto, 172-173.

a u znatno manjem omjeru preko Dubrovnika. Zatim imamo podatke o zapošljavanju ljudi iz ovih krajeva u Dubrovniku i drugim primorskim gradovima, sve do Venecije, te o novčarsko-kreditnim poslovima lokalnih s dubrovačkim trgovcima itd. Te, konačno, postoji više objavljenih radova, u kojima su autori istraživali ovu temu iz raznih uglova.

Ovdje će se, dakle, nastojati na osnovi ovih (oskudnih) izvora ispričati priča o *dometu* gospodarstva mostarskog područja u doba, u kojemu su se obrisi novoga grada već jasno raspoznavali.

...

Kao i u susjednim krajevima, i ovdje je *ratarstvo* u predtursko vrijeme bilo u znatnoj mjeri neometano sustavom: seljak je mogao na tržište (trg Drijeva, male sporadične pijace oko Bune i sl.) iznositi svoje eventualne viškove, kojih je, vjerojatno, bilo barem ponekad i ovdje.

Prema popisu iz 1477. god. na onom dijelu mostarske nahije, koji je vrlo brzo postao dijelom gradskog područja (Mostar, Orlac, Vihovići, Sutina, Zalik i Donji Suhodol) urod pšenice i ječma bio je podjednako velik (34, odnosno 35 lukana), zatim slijede zob (15), raž (12) i proso s prinosom od 9 lukana.⁷⁸

Sigurno je da su prinosi u to doba bili vrlo niski. Oralo se drvenim ralom (koje se, i inače, u Hercegovini zadržalo sve do 30-ih godina prošlog stoljeća). “U odnosu na ostale nahije Humske Zemlje Mostar i Blagaj su otprilike na prosečnom nivou proizvodnje”, utvrdio je već spominjani autor.

Od mahunarki su uzgajane leća, sočivo i bob, ali na dijelu nahije, na kojemu će se uskoro razviti grad, nema ih u popisu.

Iako je lan tada bio raširena industrijska biljka u ovim krajevima, na (budućem) gradskom području zabilježene su desetine od lana samo u Orlacu (10 akči) i u Sutini (25).

Izgleda da je u predtursko vrijeme *uzgoj povrća* bio sasvim sporedno zanimanje u seoskim domaćinstvima. Izuzetak je bostan, koji se nalazio gotovo u svakom selu i u znatnim količinama. Ali, izgleda da je u to vrijeme pod tim imenom bila obuhvaćena i razna 'zelen', uzgajana obično na okućistima. Najviši iznos poreza na bostan na ovom, budućim gradom definiranom prostoru plaćen je u Mostaru (30 akči), a u njegovoj neposrednoj blizini u Cimu 41 i Gnojnicama 26 akči.⁷⁹

⁷⁸ *Poimenični popis...* Zbirovi na osnovu podataka sa str. 201. (Mostar), 391. (Orlac), 392. (Vihovići i Sutina), 438. (Zalik) i 439. (Donji Suhodo).

⁷⁹ Siniša Mišić, op. cit., 198.

Nesumnjivo je, nadalje, da je *vinogradarstvo* bilo ovdje poznato i prije dolaska Turaka. Jedan autor navodi da je prema popisu iz 1477. god. “u mostarskom ataru bilo 250 dunuma vinograda”,⁸⁰ ali ne objašnjavajući što treba podrazumijevati pod ‘atar’. Taj podatak, međutim, posredno potvrđuje oporezivanje proizvedenog mošta na ovom, još manjem području. Tako je u već spominjanim naseljima razrezan porez za sljedeće količine mošta (u medrima): u Mostaru 230, Orlacu 90, Vihovićima 80, Donjem Suhodolu 120 i Zaliku 130. U najbližoj okolini Mostara, u Cernju (Cim, vrlo vjerojatno), prinos mošta je bio 360 medri.⁸¹

Prema istom izvoru voćarstvo je u ovom kraju, kao i u drugim dijelovima Hercegovine, bilo slabo razvijeno; u prehrani voće nije bilo od primarnog značenja. U popisima se najčešće spominje orah, za njim trešnja, pa jabuka, šljiva, kruška i višnja. U Donjem Suhodolu, dijelu grada, porez na voće (orahe i trešnje) iznosio je, kao i kod smokava, 10 akči.⁸²

Stočarstvo je i u srednjem vijeku bila važna komponenta ovdašnje privredne strukture. Međutim, kao i u primjeru ratarstva, voćarstva i dr. nema statističkih veličina o ovoj djelatnosti na ovom prostoru polovinom 15. st. Zato je, ponovno, nužno poslužiti se istim izvorima, te one činjenice, koje bi bilo potrebno izraziti realnim veličinama, samo opisati.

Stoka je od davnih vremena bila sastavni dio (svakog) zemljoradničkog domaćinstva: krupna rogata marva (volovi i krave), konji, zatim ovce i koze, nerijetko svinje, a redovno perad. U vrijeme izrade ovog ‘deftera’ poljoprivrednici su plaćali novčani porez na sitnu stoku (ovce i koze), dok goveda i konji nisu bili oporezovani.⁸³ Prihvaćajući, nadalje, podatke po kojemu je porez za 1 ovcu (kozu) iznosio pola akče,⁸⁴ uz iznose plaćenog poreza za “sitnu stoku” od 1824 akči (Orlac 241, Vihovići 153, Sutina 723, Donji Suhodo 375 i Zalik 332),⁸⁵ slijedi da je na ovom području bilo 3648 ovaca i koza. U odnosu na prethodno izloženu procjenu broja stanovnika na istoj teritoriji u to doba to nije bio malen broj. I sasvim se slaže s tvrđenjem kako je “najveći porez na sitnu stoku (10.342 akče) davala nahija Mostar”. Iz ovog bi slijedilo da je tada na

⁸⁰ Bogumil Hrabak, “Urbani, privredni i vojno-upravni rast Mostara (1450-1700)”, *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine*, Beograd 1995., str. 134.

⁸¹ *Poimenični popis...*, 201, 391, 392, 439, 204.

⁸² Isto, 439.

⁸³ Desanka Kovačević - Kojić, “Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države”, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I*, Sarajevo 1987., str. 132.

⁸⁴ Bogumil Hrabak, “Poljoprivreda Bosne i Hercegovine 1463-1708. godine”, *Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995., str. 186.

⁸⁵ *Poimenični popis...*, 391, 392, 439.

mostarskom području i njegovoj okolini ovčarstvo bilo nešto razvijenije nego u susjednim krajevima. Uz dužan oprez, jer su iz ove ocjene isključene, nama danas nepoznate, posljedice ratnih zbivanja.

Dok je zemljoradnicima stočarstvo bila sporedna, Vlasima je bila osnovna gospodarska djelatnost. A kada se poveže sljedeći navod: “Vlasi su čuvali ovce i koze i sitne brdske konje, koji su im služili za prijenos robe... U okolini Mostara je svoja zimovališta imao veći broj Vlaha...”⁸⁶ sa zaključkom kako je “najširu ekonomsku osnovu kod nas imala trgovina stokom i stočnim proizvodima...” ali “o tome nema bližih podataka”,⁸⁷ može se prihvatiti da je time sasvim točno opisano stanje cjelokupnog stočarstva u odnosnom vremenu i na odnosnom području. Jer, samo u tri sela današnje Donje i Gornje Drežnice (u sastavu mostarske općine) bilo je u 1477. god. 203 vlaških domova,⁸⁸ ali se u spisima dubrovačkog i zadarskog arhiva plasman njihove stoke i stočnih proizvoda (najčešće kože) opisuju porijeklom “iz Rame” (“Iz Bosne je u Split na prodaju dogonjena i tovarna stoka. Po onome što je od zabilježenog ostalo sačuvano, dogonjena je iz Duvna,... Rame...”).⁸⁹

Sudeći po podacima iz deftera, ovdje je svinjogojstvo bilo sasvim nerazvijeno; u 1477. god. u selima užeg mostarskog područja (Vihovići, Sutina, Donji Suhodo, Zalik) naplaćeno je svega 50 akči na ime poreza za svinje,⁹⁰ što bi značilo da je oporezovano svega 100 svinja. A s obzirom da je “u srednjem veku svinjsko meso predstavljalo... osnovnu mrsnu hranu, kako u svežem, tako i u konzervisanom obliku”, čini se uvjerljivom tvrdnja po kojoj je “stvarni broj svinja bio svakako veći”.⁹¹

Vosak je, vjerojatno, prvi izvozni proizvod mostarskih sela, koji je stizao u Dubrovnik; od utroška se zatim kupovalo ulje.⁹² Iz te činjenice, kao i iz rezultata popisa iz 1477. god., moglo bi se zaključiti kako je i u ovom dijelu Hercegovine *pčelarstvo* bilo razvijeno. I zaista, u defteru su popisane košnice čak u 30 sela mostarske nahije. Iz veličine poreza od 1 akče po košnici slijedi da ih je najviše bilo na najužem dijelu mostarskog teritorija, u Sutini (90),⁹³ zatim u susjednim Gorancima (70),⁹⁴

⁸⁶ Siniša Mišić, op. cit., 208.

⁸⁷ Marko Šunjić, *Bosna i Venecija*, Sarajevo 1996., str. 318.

⁸⁸ *Poimenični popis...*, 10-12.

⁸⁹ Marko Šunjić, op. cit., 321.

⁹⁰ *Poimenični popis...*, 201, 392, 439.

⁹¹ Bogumil Hrabak, rad pod 84., str. 188.

⁹² Tomo Popović, “Izvoz balkanskog voska u XVI i XVII veku”, *Historijski časopis XLII-XLIII*, Beograd 1995.-1996.

⁹³ *Poimenični popis...*, 392.

⁹⁴ Isto, 205.

dok ih je u tadanjem Mostaru bilo 30.⁹⁵ Treba, čini se, još dodati da je i poslije dolaska Turaka vosak ostao značajan proizvod mostarskog kraja, koji je i predavan i izvažan u Dubrovnik i preko Dubrovnika i ostalih dalmatinskih luka.

O *obrotničkoj djelatnosti* i njezinim mogućnostima u Mostaru i oko njega nešto je već, posredno ili neposredno, izrečeno; spomenuto je da se već od prve polovine 14. st. broj zanata u Bosni povećavao, da bi ubrzo dosegao brojku od 34. A “među zanatlijama najčešće su bili oružari, kovači, alatničari, zidari, drvodjelje, krojači, obučari i kujundžije”.⁹⁶

Nesumnjivo je da se najveći dio ovih djelatnosti obavljao i u selima mostarskog kraja; kovača je, zasigurno, bilo u svakom od njih; još su danas vidljivi mnogi dokazi ondašnjih zidara (kamenara i klesara), kao i tesara. Međutim, razlika je bila u tome što su se mnogi zanati u to vrijeme u Bosni razvijali kao dio gradske privrede, a ovdje u okviru kućne radinosti. Međutim, dvojbeno je jedna tvrdnja prethodno citiranog autora: “Bosna je bila bogata rudama i metalima, koji su se proizvodili i prerađivali u brojnim mjestima: Fojnici, Visokom, Konjicu, Srebrenici, Jeleču, Foči, Mostaru...”⁹⁷ Ovaj je navod, naime, iz sadržaja o zanatstvu srednjovjekovne Bosne, kada još nije bilo Mostara!

Ali, ako ovdje nije bilo mnogo mogućnosti za bavljenje obrtništvom, bilo ih je u susjedstvu. U dalmatinskim mjestima uopće, ali naročito u Dubrovniku, u kojemu se, uz vrlo razvijenu ovu djelatnost (na primjer brodogradnja), već početkom 15. st. spominju prve manufakture (1417. god. proizvodnja tkanina, a 1423. god. 'dubrovačkog stakla'⁹⁸).

Da je mladost iz ovih krajeva, pa i s mostarskog područja, priliku za izučavanje obrta nailazila u Dubrovniku, mnogo je podataka u objavljenim radovima. Ali, i o pojedincima iz Goranaca, Drežnice, Graca i Blagaja, iz mostarske okolice, koji su se upućivali na učenje zanata sve do Venecije.⁹⁹

Međutim, izučeni obrtnici nisu se vraćali u svoj zavičaj. U ono ih vrijeme ekonomski zaostala ruralna Hercegovina (a u njoj i ovaj predio) nije mogla prihvatiti, gospodarska podloga je za to bila još nespriprema. Pa se može zaključiti: i u 14. i u 15. st. ovi su krajevi imali obrtnika, ali nisu imali obrtništva.

⁹⁵ Isto, 201.

⁹⁶ Mustafa Imamović, op. cit., 65.

⁹⁷ Isto.

⁹⁸ Mijo Mirković, op. cit., 59.

⁹⁹ Marko Šunjić, op. cit., 304-305.

U Hercegovini, a u tome posebno u Mostaru, prerada kože i krzna imala je veoma dugu tradiciju. Nema razloga pretpostavkama da tog obrta ovdje nije bilo i u srednjem vijeku; i tržišni i prirodni uvjeti bili su za to pogodni. S obzirom na brojnost vlaških džemata oko Mostara, i odavde su, uza stoku i stočne proizvode, prodavane ovčje, jareće i govede kože na, već često, spominjanim trgovima. Nema direktnih podataka za samu okolicu Mostara, ali ima za susjedne oblasti, pa se može pretpostaviti da je i ovdje situacija bila slična.¹⁰⁰ Pogotovo uz uvažavanje sljedeće napomene i podataka: "Naše rijeke Neretva i Cetina ličile su tada na kakve farme za uzgoj dabrova... Samo sa šest srpanjskih dana (1481., op. V. S.)... otišlo je iz Neretve direktno ili preko Splita u Veneciju 3815 komada dabrovog krzna... a tako je sigurno bilo i u vremenima za kojih nema sačuvanih podataka."¹⁰¹ Od krznašica prodavane su, također u velikom broju, i kože zečeva, kuna, lisica i lasica.¹⁰²

Tesarski i zidarski obrt bio je i ovdje razvijen, barem u onoj mjeri koju su zahtijevale potrebe stanovništva (podizanje kuća, pomoćnih zgrada, seoskih prijelaza preko potoka i jaruga itd.). To su dva obrta bila osnovne sastavnice srednjovjekovnog *graditeljstva* u Hercegovini, a jedan ga poznavalac tog razdoblja ovako opisuje: "Graditeljstvo ovog prostora odnosilo se na izgradnju kuća za stanovanje, te na izgradnju gradskih naselja, trgovišta i mostova. Izvjesne spoznaje o tome stječemo iz arhivskih vrela, a dijelom na osnovu preostataka na terenu... Za izgradnju gradova i utvrda koristio se kamen, ali i drvena građa. Srednjovjekovne crkve u dolini Neretve građene su, najvjerojatnije, u kombinaciji jednog i drugog građevnog materijala. Mostogradnja je prvenstveno počivala na drvenoj građi kao osnovnom građevinskom materijalu."¹⁰³ Pa, iako se ovaj opis odnosi na teritorij župe Luka, sasvim odgovara i tadanjem stanju ove djelatnosti na mostarskom području; čak su, čini se, njezini dometi bili ovdje veći. Pri tome, u prvom redu, mislimo na izgradnju kula i visećeg mosta preko Neretve polovinom 15. st. A o tome slijedi sasvim ukratko.

Prvi podatak o građenju mostarskih kula oko (budućeg) mosta preko Neretve potječe, vjerojatno, iz 1440. god.,¹⁰⁴ a istraživanja, koja su još u tijeku, utvrdila su da su oko 1444. god. postojale kamene kule na obje

¹⁰⁰ Đuro Tošić, *Trg Drijeva u srednjem vijeku*, Sarajevo 1987., str. 95.

¹⁰¹ Marko Šunjić, op. cit., 323.

¹⁰² Đuro Tošić, op. cit., 216.

¹⁰³ Marijan Sivrić, "Srednjovjekovna humska župa Luka", zbornik *Povijest hrvatskog Počitelja*, Čapljina - Zagreb 1996., str. 228.

¹⁰⁴ Aleksandar Ratković, «Novi podaci o mostarskoj tvrđavi», *Hercegovina, 11-12*, Mostar 2000., str. 75.

strane Neretve. Na desnoj obali samostojeća polukružna kula Halebija, a na lijevoj polukružna kula Tara sa šesterokutnim kaštelom.¹⁰⁵

Međutim, viseći most preko Neretve između ovih kula, izgrađen 1452. god., lijep je domet (lokalnog?) graditeljstva. U poznatoj likovnoj rekonstrukciji vjerojatnog izgleda tog mosta¹⁰⁶ treba naročito skrenuti pozornost na drvenu konstrukciju obalnih stupova, o kojoj znamo samo toliko da je djelo tadašnjih, a ne znamo da li i ovdašnjih, tesara.

Na završetku ovog odjeljka teksta o lokalnom graditeljstvu, treba se još podsjetiti: U vrijeme, u kojemu su majstori klesari u krajevima gotovo neposredno u susjedstvu ostavljali u sakralnim i profanim objektima mnogo dokaza svoga umijeća, talent njihovih ovdašnjih kolega tek je vrlo rijetko imao priliku da se iskaže na sličan način. A jedna od njih bila je izrada kamenih sudačkih stolica. Bile su isklesane iz monolita, pa njihov volumen i težina pokazuju da im je mjesto izvedbe moralo biti blizu mjesta nalazišta kamena. Po jedan od tih artefakata, u kojima se zanatska tehnika uzdigla do disciplinirane umjetničke igre, potječe iz Kosora kod Mostara, Ošanića kod Stoca i Bukovine kod Konjica.¹⁰⁷

Čini se da ovaj primjer upozorava na to kako je na ovim prostorima jedini misaoni činitelj proizvodnje, čovjek, kroz dugi niz stoljeća bio neiskorištena vrijednost, jer mu životne prilike nisu dopuštale da u punoći izrazi svoje mogućnosti. I to ne smao u klesarstvu.

S razvitkom gospodarstva srednjovjekovne bosanske države, a u tome posebno trgovine, javljali su se začeci *ugostiteljstva*, preteča budućih hanova. Ti onovremeni hanovi pod nazivom “kuća” (*domus*) bili su vlasništvo raznih kategorija ljudi: od bosanskog kralja Tvrtka II., hercega Stjepana, feudalaca nižeg ranga i “patarena”, pa do pojedinih dubrovačkih trgovaca. Kako su se bosanski vladari obavezali ugovorima da će se pobrinuti kako bi trgovci mogli svuda, uz naknadu, naći smještaj kako za sebe, tako i za pratnju, konje i robu, tih je “kuća” moralo biti mnogo barem uz ceste, kojima se roba izvozila ili uvozila. God. 1428. postojala je takva ugostiteljska kuća u Brdini, te, jamačno znatno veća u Konjicu, u koju se, uz putnike i konje, moglo smjestiti (barem) 337 tovara soli, koliko ih je transportirao jedan karavan.¹⁰⁸ Osim toga, u prometnim je mjestima bilo i gostionica:

¹⁰⁵ Željko Peković, Ante Milošević, Nela Kovačević, “Arheološka istraživanja na mostarskim utverdama u 2000. g.”, *Hercegovina 8-9 (16-17)*, Mostar 2002./2003., str. 88.

¹⁰⁶ Rekonstrukcija nacrtu ovog mosta kao i obalnih stupova, što ih je načinio akademik Milan Gojković, objavljena je na str. 51. časopisa *Hercegovina*, br. 8-9 (16-17), Mostar, 2002./2003.

¹⁰⁷ Pavao Andelić, “Doba srednjovjekovne bosanske države”, *Kulturna historija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966., str. 439.

¹⁰⁸ Isto, str. 435.

u Hercegovini u Drijevimama i Trebinju, a iz sačuvanih se dokumenata vidi da je u Konjicu bilo više od jednog domusa.¹⁰⁹

Takvih objekata na mostarskom području, kako slijedi iz dostupnih izvora, u to vrijeme nije bilo, što je nesumnjiv dodatni dokaz drugorazrednog značenja *trgovačke djelatnosti* na ovom lokalitetu. Izgleda da se potencijalna vrijednost ove raskrsnice karavanskih putova tada još nije prepoznala; kao da je tada kroz ovaj kraj bio aktivan samo tranzitni protok između Drijeva (i dalje na jug) i Konjica (i dalje prema sjeveru i istoku), a da se malo robâ ovdje i ostavljalo i preuzimalo.

Da bi predstava o (ne)razvijenosti ove, u svakom gospodarstvu vrlo važne djelatnosti, a na prostoru i u vremenu što ih razmatra ovaj rad, bila potpunija, neka pomognu sljedeće usporedbe.

Sredinom 15. st. u bosanskoj je državi najveći broj *domaćih* trgovaca bio u Drijevimama (101), zatim u Foči (82), Goraždu (44), Cernici kod Gacka (35), Prači (27), Tjentištu (13), Visokom (12), Višegradu (11) i Srebrednici (5).¹¹⁰ Ni u jednom naselju oko Mostara, koji se upravo tada počeo podizati, pa niti u značajnom upravnom središtu Blagaju, nije bilo trgovaca. Sva trgovina u gravitacijskom prostoru Drijeva, koji je tada obuhvaćao i ovo područje, bila je skoncentrirana u tom mjestu. Moguće je, međutim, da je poneki od 101 trgovca bio iz ovih krajeva, ali se u njima (znatniji) trgovački posao nije obavljao.

Iz sačuvanih, a cjelovitih podataka o kreditima, što su ih Dubrovčani davali trgovcima iz unutrašnjosti u razdoblju 1401.-1464. vidi se da je bio sljedeći broj dužnika: iz Foče 81, iz Drijeva 73, iz Cernice 29, iz Trebinja 20, iz Gacka i Popova po 2, a iz Ljubinja i Nevesinja po 1.¹¹¹ A s ovog područja: ni trgovca, ni dužnika. Pa, ni trgovine!

Nakon ove dvije grupe podataka, a pridružujući ih brojnim, obrazlaganima na prethodnim stranicama, mogla bi se prihvatiti ocjena (u relativnim odnosima prema bližem i daljem susjedstvu) o niskoj razini onodobne trgovine na ovom prostoru. Pa ni podaci o tome kako su u prvoj polovini 14. st. carine bile uspostavljene u Nevesinju i Trebinju, a početkom 15. st. u Podblagaju (podgrađu Blagaja), dok je u Konjicu, kao tranzitnom centru otvorena carina u vrijeme vladavine bosanskog kralja Tvrtka,¹¹² te da je "jedna carina (mimohodna) bila u Bišću",¹¹³ ne uljepšavaju

¹⁰⁹ Desanka Kovačević - Kojić, rad pod 5., str. 271.

¹¹⁰ Isto, str. 173.

¹¹¹ Pavao Anđelić, rad pod 107., str. 497.

¹¹² Desanka Kovačević - Kojić, rad pod 5., str. 113, 115, 117.

¹¹³ Siniša Mišić, op. cit., 225.

sliku razvitka ovdašnje trgovine, jer je opseg njihovog djelovanja, prema svim raspoloživim izvorima, bio vrlo malen.

I to bi, otprilike, bilo sve o gospodarstvu i njegovim dometima u mostarskom kraju u doba kada je novi grad zakoračio u povijest.

Zaključak

U uvodu ovog rada postavljeno je pitanje i zatražen odgovor je li polovinom 15. st. gospodarstvo mostarskog područja bilo u stanju da snagom svog generičkog potencijala, a radi svojih potreba izazove razvitak grada. Čini se, međutim, da je na prethodnim stranicama odgovor na to pitanje nedvosmislen.

Kroz dugi odlomak historije ovih krajeva, od privredno vrlo aktivnog perioda iz antičkog doba, preko višestoljetnog mrtvila u burnim povijesnim mijenama, do ponovnog ekonomskog buđenja nakon što su se novi stanovnici prilagodili novoj postojbini, ovo se područje gospodarski razvijalo po istom obrascu kao i njegovo (šire) okruženje. Ali, ovdje kao da nije bilo napora, ili su ih obuzdavale objektivne okolnosti, da se realni uvjeti privrednog rasta bolje iskoriste. A ni političkih poticaja nekom snažnijem ekonomskom dinamizmu u ovim krajevima nije bilo. Kao da do ovdašnjeg mraka nije dopirao sjaj nekadašnje Narone, a kasnije Dubrovnika.

Dakle, tijekom cijelog ovog razdoblja na ovom mikroprostoru nije bilo ekonomskih preduvjeta (a ni političke nužde!) za izrastanje grada.

Ali, u međuvremenu se bitno promijenilo značenje zemljopisnog položaja ovog teritorija, koji se sada našao na rubu novog carstva, antagonizirano svijetu u kojemu se do tada živjelo. I tada se izrazila ona okolnost, koja ponekad izaziva neočekivane promjene u prirodnom redu stvari: taj je položaj, naime, postao detonatorom eksplozivne pojave Mostara i njegovog izrastanja za svega stotinjak godina u urbanistički cjelovit, a u tadanjoj upravnoj organizaciji i značajan grad.

Prema tome: nikakvog organskog rasta u ovom slučaju nije bilo; Mostar nije materijalizirana posljedica jedne, ekonomskim procesom stvarne, nužnosti, pa nije bio doprinos kontinuiranom organskom rastu gospodarstva ovog područja, nego sasvim drugim i neekonomskim potrebama.

U tome je, čini se, temeljni razlog što se privredni razvitak novog grada i područja njegovog upravnog (pa, postupno, i ekonomskog) utjecaja odvijao u trajnom nesporazumu, koji je, nesumnjivo, bio podržavan i faktom po kojemu su "gradovi za vrijeme osmanske vladavine bili tuđe

tijelo, strano seljačkom pokorenom narodu”.¹¹⁴ Zato su se ovdje gradske i seoska privreda razvijale kao dva strana tijela, na istom prostoru, ali nemoćne da se zajednički izraze. Pa stoga da riješe i temeljnu potrebu zdravijeg gospodarskog razvitka, tj. da izgrađuju usklađeni gospodarski korpus svog područja. I prema objektivnim mogućnostima, i prema realnim potrebama.

Ali, to je drugi dio ove priče.

Mr. Vlado SMOLJAN

DIE ROLLE UND BEDEUTUNG DER WIRTSCHAFT BEI DER ENTSTEHUNG VON MOSTAR

Zusammenfassung

In der Mitte des 15. Jahrhunderts wurden in der Nähe der Mündung des Fließchens Radobolja in die Neretva zwei befesteten Steintürme und eine Kettenbrücke über den Fluß dazwischen erbaut. Dadurch wurde gleichzeitig die Entstehung einer neuen Stadt - Mostar, angekündigt. In der Tat verging auch nicht viel Zeit und man nannte mit diesem Namen Gruppe dieser Objekte, um die am Anfang langsam und später immer schneller Häuser von ersten Einwohnern entstanden. Die neue Stadt wurde so zu einer historischen Tatsache.

Es lässt sich daraus schließen, dass Mostar - das künftige Zentrum der Herzegowina - sehr spät historische Bühne betritt. Es wuchs sich aber sehr schnell zu einer Stadt mit allen Inhalten, die für damalige Verwaltungs-, Militär, Religions- und Wirtschaftszentren üblich waren, aus. Ende des 16. Jahrhunderts war es ein abgeschlossener multifunktionaler urbaner Organismus, der sich an beiden Ufern der Neretva systematisch ausweitete.

Gerade diese Tatsachen - die sehr späte Erscheinung von Mostar in der Geschichte dieser Region und sein dynamischer Ausbau - stellten dem Autor dieses Beitrags die Frage, inwieweit die Entstehung der Stadt im Einklang mit der Entwicklung der Wirtschaft in der Region stand bzw. inwieweit ihr generisches Potential an diesem Phänomen mitwirkte.

¹¹⁴ Branislav Đurđev, “O uticaju turske vladavine na razvitak naših naroda”, *GID BiH, II*, Sarajevo 1960., str. 51.